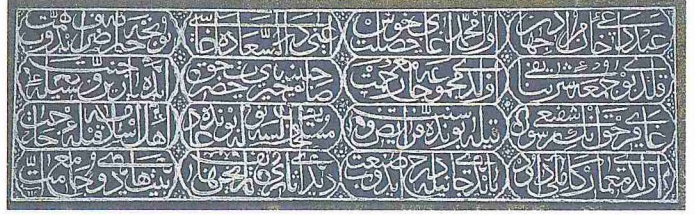

yanda birer sütunla sınırlandırılmış mukarnaslı yaşmaklı mermer mihrap köşeleri sütunçeli beş kenarlı bir nişe sahiptir. Geometrik düzenlemeli iki iri rozetle süslü mihrap üçgen bir tepelikle taçlandırılmıştır. Mermerden yapılmış olan minber sivri kemerli kapı ve geçiş açıklıklarına sahiptir. İki yanda geometrik geçmeli ajurlu korkuluk ve aynaları vardır. Üstte dört sütun üzerine oturan sivri kemerli köşk kısmı pramidal külahlıdır. Ahşap vaaz kürsüsü sadedir. Yapıda görünümü zenginleştiren çini ve kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Camide mihrabın yer aldığı bölümde duvarlar çini panolarla kaplanmış, son cemaat yerinde ve harimde alt sıra pencerelerinin alınlıkları yazılı çini levhalarla taçlandırılmıştır. Sıraltı boyama tekniğiyle yapılmış olan bu çiniler XVI. yüzyıl İznik, XVIII. yüzyıl Tekfur Sarayı ve yeni yapılmış olan Kütahya çinileridir. Duvarlarda üst sıra pencere üstlerinde, kemer, pandantif, yarım kubbeler ve ana kubbe içinde sonradan yenilenmiş kalem işleri görülmektedir. Kuzeybatıda harimle son cemaat yerinin birleştiği noktada yer alan minare kesme taşandır. Dikdörtgen kaide üzerinde çokgen kesitli gövdesiyle yükselen minarenin mukarnaslı şerefesi geometrik şebekeli, külâhi ise kurşun kaplıdır. Minareye hem harimden hem son cemaat yerinden çıkılmaktadır. Cami 1743 ve 1938'de tamir görmüştür. 1982'de Vakıflar İdaresi'nce gerçekleştirilen onarımda son cemaat yerinin bazı sütunları değiştirilmiş ve çatlayan sütunlar demir halkalarla sağlamlaştırılmıştır. 1980'lerin sonunda ise cemaat yeri camekânla kapatılmıştır. Cami içinde yer alan kütüphanede 204 adet kitap bulunmaktaydı. Bunlar 1914'te Sultan Selim, 1920'de Murad Molla ve 1949'da Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Caminin doğu ve batı avlu kapıları yanında birer çeşme vardır. Her ikisi de klasik üslûpta yapılmış sivri kemerli nişli olup bugün harap durumdadır.

Mehmed Ağa Camii'nin son cemaat yerindeki çini panolardan biri

Mehmed
Ağa Camii'nin
kitâbesi

Külliyenin mimari programı içinde başından beri mevcut olan tekke fonksiyon açısından camiyle bir bütün teşkil etmektedir. XIX. yüzyıl ortalarına kadar Halvetî ve Bayramî tarikatları arasında birçok defa el değiştiren tekke kısa bir süre Kâdirîliğe, son olarak da Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır. İlk şeyhi Yayabaşızâde Şeyh Hızır Efendi olduğundan bazı kaynaklarda Hızır İlyas adıyla da geçmektedir. Tekkenin ünlü şeyhleri arasında Abdülmecid Sivâsî ve yeğeni Abdülâhad Nûri sayılabilir. Kapatılmadan önceki son şeyhi ise Osman Râif Efendi'dir.

Tevhidhâne olarak kullanılan camide cumartesi günleri âyin icra edilmekte ve tekkenin diğer birimleri camiden bağımsız bir kitle oluşturmaktaydı. Cami dışında kalan tekke bölümlerinin 1312'de (1894) II. Abdülhamid tarafından yenilendiği, bugün Amcazâde Hüseyin Paşa Medresesi'nde (eski Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi) bulunan ve manzum metni Bahâî'ye ait olan ta'lik hatlı kitâbede belirtilmiştir. Yakın zamana kadar duran ahşap tekke binası 1997'de yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır.

Mehmed Ağa'nın caminin güneydoğusunda yer alan tek sandukalı sade türbesi kesme taştan inşa edilmiş, dikdörtgen planlı yapının köşeleri yuvarlak sütunlarla yumuşatılmıştır. Sade, basık (yay) kemerli kapısını dikdörtgen bir silme çevirmektedir. Türbe altta söveli ve demir parmaklıklı, üstte sivri kemerli ve revzenli iki sıra pencere ile aydınlanmaktadır. Sekizgen bir kasnak üzerine oturan kubbe pandantiflerle geçiş sağlamıştır. Bugün badana ile kapatılan mekânda vakıtle kalem işleri bulunmaktaydı. Cephenin sağ köşesinde mevcut olan kemer izi eskiden caminin bu yönünde bir revakın varlığını düşündürmektedir.

Caminin kuzeybatısında bulunan hamam çifte hamam olarak tasarlanmıştır. Erkekler kısmının kapısı üzerindeki on iki mısralık inşa kitâbesi 994 (1586) tarihlidir. Her iki kısmı da birbirinin benzeri olan hamamda soyunmalık bölümleri kare planlı ve tromplu kubbelidir. İlliklik bölümleri ortada, kubbe yanlarda tonoz örtülüdür. Sıcaklıklar ise ortada kubbe ile

örtülü olup dört eyvanlıdır. Tonoz örtülü bu eyvanların arasında kubbeli halvet hücreleri bulunmaktadır.

Caminin doğusunda yer aldığı bilinen, fakat günümüze ulaşmayan medreseden vakfiyede on odalı dârülhadis diye bahsedilmiştir. 1894 depreminde hasar gören yapı 1896 yılında tamir edilmiş, daha sonra kadro dışı bırakılmıştır. 1918'de muhacirler tarafından işgal edilen yapı zaman içinde ortadan kalkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ayvansarâyi, *Hadikatu'l-cevâmi'*, s. 197-198; Konyalı, *İstanbul Âbideleri*, s. 63-65; Tahsin Öz, *İstanbul Camileri*, Ankara 1962, I, 100-101; Bürçan Oygen, *Mehmed Ağa Camii* (lisans tezi, 1964), İÜ Ed. Fak. Sanat Tarihi; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimârisi*, İstanbul 1986, s. 303-304; Merih Bahçekapılı, *Mehmet Ağa Külliyesi Restorasyon Projesi* (bilim uzmanlığı tezi, 1990), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü; *Fâtiḥ Câmileri ve Diğer Târihi Eserler* (haz. Fatih Müftülüğü), İstanbul, 1991, s. 161, 263, 287, 308, 357; M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul 1994, s. 335; M. Nermi Haskan, *İstanbul Hamamları*, İstanbul 1995, s. 126-128; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, İstanbul 1998, s. 436; Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara 2000, s. 244-245; Edhem Ruhi Öneş v.dğr., *Fatih İlk İstanbul*, İstanbul 2003, s. 62, 100-101, 145, 155; Tarkan Okçuoğlu, "Mehmet Ağa Külliyesi", *DBİst.A.*, V, 355-356.

FİLİZ GÜNDÜZ

MEHMED ÂKİF ERSOY (1873-1936)

İstiklâl Marşı ve *Safahat* şairi,
millî-dinî hassasiyeti,
karakter ve seciyesiyle

Türk milletinin gönlünde yer edinen
İslâmcılık akımının önemli şahsiyeti.

Şevval 1290'da (Aralık 1873) İstanbul Fatih'te Sarıgüzel'de doğdu. Babası, küçük yaşta tahsil için Arnavutluk'un İpek kazası Şuşisa köyünden İstanbul'a gelmiş, "temiz" mânasına gelen adının önüne temizlik ve titizliği dolayısıyla ayrıca "Temiz" sıfatı eklenerek anılan, Fâtiḥ Medresesi müderrislerinden Mehmed Tâhir Efendi, annesi aslen Buharalı olup Tokat'a yerleşmiş bir aileden Emine Şerife Hanım'dır. Emîr Buhârî mahalle mek-

tebinde ilk öğrenimine başlayan Âkif burada iki yıl okuduktan sonra Fâtih Muvakkithânesi'nin yanındaki ibtidâî mektebine yazıldı (1879). *Safahat*'ta, "Hem babam hem hocamdır, ne biliyorsam kendisinden öğrendim" diyerek tanıttığı babası o yıl kendisine Arapça öğretmeye başlamıştı. Aynı zamanda Mühürdar Emin Paşa'nın oğulları İbnülemin Mahmud Kemal ve Ahmed Tevfik'in özel hocaları olan Tâhir Efendi derslerini yazın Emin Paşa'nın Yakacık'taki köşkünde sürdürmekteydi. Ailece köşkün bir dairesinde kaldıklarından Âkif de bir taraftan bu derslere katılmakta, diğer taraftan iki kardeşle arkadaşlık yapmakta ve kardeşlerin büyüğü Mahmud Kemal ile birlikte manzumeler yazmaya çalışmaktaydı.

Fâtih Merkez Rüşdiyesi'nden mezun olan Mehmed Âkif (1885) Mülkiye Mektebi'nin idâdî kısmına yazıldı. Edebiyat hocalığını Muallim Nâci'nin yaptığı bu okulun üç yıllık ilk dönemini tamamlayıp yüksek kısmının birinci sınıfında okurken babasının vefatı üzerine (1888) daha kısa yoldan meslek sahibi olarak hayata atılmak için o sırada yeni açılmış olan Mülkiye Baytar Mektebi'ne girdi (1889). Aynı yıl çıkan büyük Fatih yangınında evleri yanmasına rağmen Mehmed Âkif bu sıkıntılar arasında okulunu birincilikle bitirdi (1893). Mektep yıllarında sporla, bilhassa güreşle meşgul oldu ve son iki senede şiire olan ilgisi arttırdı. Mezuniyetinin ardından Ziraat Nezâreti Umûr-ı Baytariyye ve Islâh-ı Hayvânât umum müfettiş muaviniğiyle memuriyet hayatına başladı. Görev yeri İstanbul olmakla birlikte önce Edirne'de, daha sonra Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde dolaşarak bulaşıcı hayvan hastalıklarıyla ilgili çalışmalar yaptı. Bir ara ordunun ihtiyacını karşılamak için gerekli alımları yapmak üzere Şam ve civarında dolaştı. Bu seyahatlerde köylüye de yakından tanıma imkânını elde eden, halkın dert ve meseleleri hakkında doğrudan bilgi sahibi olan Mehmed Âkif'in tesbit ve tahlilleri şiirlerine realist ve canlı tablolar halinde aksetmiş, çözüm tekliflerinin isabetli olmasını sağlamıştır. Sekiz on yaşlarında iken başladığı ve zaman zaman ara verdiği hıfzını da kendi kendine çalışarak bu sıralarda tamamladı. İstanbul'da bulunduğu yıllarda memuriyeti yanında Halkalı Ziraat Mektebi ile (1906) Çiftlik Makinist Mektebi'nde (1907) kütâbet-i resmîye hocalığı yaptı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Ebû'lulâ Zeynelâbidîn (Ebû'lulâ Mardin) ve Eşref Edip'le (Fer-

gan) birlikte devrin ilim ve fikir hayatında önemli yeri ve tesiri olan, hemen bütün şiir ve yazılarının çıkacağı *Sırat-ı Müstakim* mecmuasını başyazarlığını da yaparak yayımlamaya başladı (27 Ağustos 1908). Aynı yıl İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Şubesi'nde Osmanlı edebiyatı müderrisliğine tayin edildi. Dönemin aydınları arasında Arapça'yı en iyi bilenlerden olan Âkif, bir taraftan da İttihat ve Terakkî'nin Şehzadebaşı Kulübü'nde cemiyetin Hey'et-i İlmîyye üyesi olarak *Mu'allakât* ve *Lâmiyyetü'l-'Arab* gibi eserleri okutup Arap edebiyatı ve tercüme usulü dersleri verdi. Dârüledeb adlı bir özel okulda da fahrî hocalık yaptı. Baytar Mekteb-i Âlîsi Me'zûnîni Cemiyeti başkanlığında bulundu (1910). Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nde Türkçe-edebiyat muallimi oldu (1914).

Mehmed Âkif, Balkan Savaşı sırasında kurulan ve ileriki yıllarda Millî Mücadele'nin teşkilâtlanmasında önemli rol alacak olan Müdâfaa-i Milliyye Cemiyeti'ne bağlı Hey'et-i Tenviriyye'ye (Hey'et-i İrsâdiyye) katıldı. Burada halkı edebiyat yoluyla uyandırmak ve aydınlatmak için Abdülhak Hâmid, Recâizâde Mahmud Ekrem, Süleyman Nazif, Hüseyin Cahit (Yalçın), Mehmed Emin, Abdülaziz Çâvîş, Cenab Şahabeddin ve Hüseyin Kâzım Kadri'yle beraber heyetin kâtib-i umûmîsi olarak çalıştı. Süleyman Nazif, bu çalışmalar esnasında heyetin başkanı olan Recâizâde'nin, Âkif'in sanatını ve seciyesini takdir ederek ona milletin millî bir destana ihtiyacı bulunduğunu, bunu ise ancak kendisinin yazabileceğini söylediğini nakletmektedir. Nitekim Mehmed Âkif, Balkan savaşları sonunda memleketin içine düştüğü vahim durum karşısında yeise düşmemek, birlikten ayrılmamak ve orduya yardım gibi konularda Fatih, Beyazıt ve Süleymaniye camilerinde metinlerini bu sırada adı *Sebîlürreşâd* olarak değişen dergisinde yayımladığı vaazlar vermiş ve *Hakkın Sesleri*'ndeki şiirleri yazmıştır.

Haksızlıklara tahammül edemeyen şair, müdürünün haksız yere vazifesinden alınması üzerine memuriyetten istifa etti (11 Mayıs 1913). Bu yılın sonunda, İttihat ve Terakkî'nin merkez-i umûmî üyesi olan, aynı zamanda şiir ve yazılarıyla İttihatçılar'ın fikir babası sayılan Ziya Gökalp'in ileri sürdüğü kavmiyetçi düşüncelere ve aynı merkeze bağlı yazar ve aydınların din karşıtı yayınlarına karşı çıkmasının hükümet tarafından tasvip edilmediğinin bildirilmesi üzerine İstanbul

Dârülfünunu'ndaki görevinden de ayrılma zorunda kaldı. Çıkarmakta olduğu *Sebîlürreşâd* da aynı sebeplerle İttihatçı hükümetler tarafından birkaç kere kapatılmıştır.

Mehmed Âkif, 1914 yılı başlarında Abbas Halim Paşa'nın maddî desteğiyle Mısır ve Medine'ye iki aylık bir seyahate çıktı (*Safahat: Beşinci Kitap: Hâturalar*'daki "e'l-Uksur'da" şiiri bu seyahatin mahsulüdür). Harbiye Nezâreti tarafından istihbarat çalışmaları yapmak üzere kurulmuş olan Teşkilât-ı Mahsûsa'nın verdiği görevle 1914 yılı sonlarında Berlin'e gitti. Batı'yı yakından tanımasına imkân veren ve üç ay kadar süren bu gezi sırasında Almanlar'a karşı savaşırken esir düşmüş İngiliz ve Rus tebaası müslüman askerlerin kamplarını ziyaret etti. Onlara savaşın sonra bağımsızlıklarını kazanmak için faaliyet göstermeyi telkin eden konuşmalar yaptı (*Hâturalar* kitabındaki "Berlin Hâtıraları" adlı uzun manzumesi bu gezinin intibalarıyla yazılmıştır). Aynı teşkilâtın verdiği diğer bir görevle, Arabistan'da başlayan Şerif Hüseyin isyanına karşı devlete bağlı kabilelerin desteğinin devamını sağlamak amacıyla teşkilât başkanı Eşref Sencer'in (Kuşçubaşı) idaresindeki bir heyetle Necid bölgesine (Riyad) gitti (Mayıs-Ekim 1915). Bu seyahatin devamında ikinci defa ziyaret ettiği Medine ve Ravza-i Mutahhara'nın uyandırdığı duygularla, Cenab Şahabeddin ve Süleyman Nazif gibi edebiyatçıların bir şaheser olarak nitelediği "Necid Çöllerinden Medine'ye" manzumesini kaleme aldı.

1918 Temmuzunda Mekke Emîri Şerif Ali Haydar Paşa'nın daveti üzerine İzmirli İsmail Hakkı Bey'le birlikte Lübnan'da (Âliye) bulundu. Dönüşünde şeyhülislâm-ı Bağlı dinî-akademik bir kuruluş olan Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye'nin başkâtipliğine tayin edilen Mehmed Âkif (Ağustos 1918) daha sonra kuruluşun aslı üyesi oldu (Ocak 1920). Müessesenin yayın organı olan *Ceride-i İlmîyye*'nin idaresini de üstlendi. Bu arada İstanbul Dârülfünunu'nda Maarif Nezâreti'ne bağlı olarak kurulan Kâmûs-ı Arabî Heyeti üyeleri arasında yer aldı. I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanması, ağır mütareke şartları ve yurdun işgaliyle Yunanlılar'ın İzmir'e çıkması üzerine başlayan Millî Mücadele hareketine fiilen katılma kararıyla 1920 Şubatında Balıkesir'e giden Mehmed Âkif burada Kuvâ-yi Milliyeciler'le görüştü. Zağanos Paşa Camii ile çeşitli yerlerde halkı birliğe davet ve direnmeye teşvik maksadıyla vaaz ve ko-

Mehmed Âkif Ersoy

nuşmalar yaptı. Bu sırada İstanbul'da yüksek maaşlı bir görevde bulunmasına rağmen Balıkesir'e, oradan döndükten sonra da Ankara'ya gitmeye karar vermesi onun vatan severliğinin açık bir göstergesidir. Ayrıca halkın sevip saydığı bir müslüman aydın sıfatıyla Millî Mücadele'ye katılması, bu hareketin İttihatçıların yeni bir macerası olduğu şeklindeki şüpheyi büyük ölçüde gidererek Kurtuluş Savaşı çalışmalarına önemli bir güç katmıştır. Nitekim bu sebeple ona "Millî Mücadele'nin mânevî lideri" sıfatı verilmiştir. Balıkesir'den İstanbul'a gelmesinin ardından işgal altında çalışmanın daha da zorlaşıp sansürün gitgide şiddetlenmesi yanında Ankara'dan Hey'et-i Temsiliye adına gelen davet üzerine on iki yaşındaki büyük oğlu Emin'i de yanına alıp 10 Nisan 1920'de gizlice yola çıktı. Ali Şükrü Bey'le buluşarak Geyve'ye ulaştı. Buradan Büyük Millet Meclisi'nin açılışının ertesi günü Ankara'ya vardı (24 Nisan 1920). Hacı Bayram Camii'ndeki ilk vaazının ardından vazifesinden izinsiz ayrıldığı gerekçesiyle Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiye'deki görevinden azledildi. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi üzerine Burdur mebusu seçildi (5 Haziran 1920). Haberi olmadan en yüksek oyu alarak Biga'dan da seçilmesine rağmen daha önce Burdur mebusluğu-

nu kabul ettiğinden mecliste bu sıfatla bulundu. Zaman zaman Eskişehir, Burdur, Sandıklı, Dinar, Afyon, Antalya, Konuya, Kastamonu gibi şehirlerde halka ve diğer bazı mebuslarla beraber cephelerde askerlere hitaben Millî Mücadele'yi teşvik eden konuşma ve vaazlarını sürdürdü. Bunların en önemlisi meclis kararıyla gittiği Kastamonu'da Nasrullah Camii'ndeki ünlü vaazıdır. Bu vaaz, son derece ihatalı bir bakışla dünyanın siyasi vaziyetini tahlil edip Sevr Antlaşması'nın bizim için nasıl bir felâket olacağını izah eden, onu yırtıp atmayı ve Batılı sömürgecilerin karşısına iman ve silâhla dikilmeyi hayati bir mecburiyet olarak telkin edip Millî Mücadele'yi büyük bir heyecanla teşvik eden önemli bir belgedir. Bu vaaz ve diğer konuşmalar, Âkif'in İstanbul'dan ayrılırken arkasından gelmesini söylediği Eşref Edib'in İstanbul'da tekrar çıkardığı (25 Kasım) *Sebîlürreşâd*'in üç sayısıyla (sy. 464-466) Ankara'da neşredilen (3 Şubat 1921) ilk sayısında yayımlanmıştır. Ayrıca bu sayılar ve risâle haline getirilen vaazlar birkaç defa basılarak Anadolu'nun her tarafına ve cephelere dağıtılmıştır.

1920 yılının son aylarında Erkân-ı Harbiye Riyâseti'nin isteğiyle Maarif Vekâleti millî marş güftesi için bir yarışma açtı. Yarışmaya 700'den fazla şiir gelmesine rağmen nitelikli bir manzume bulunamayınca konulan maddî mükâfât sebebiyle yarışmaya katılmayan Mehmed Âkif'in de bir marş yazması ısrarla istendi. Mükâfât şartının kaldırılması üzerine Âkif şiirini tamamlayarak teslim etti. Meclisin 12 Mart 1921 tarihli oturumunda okunan şiir ittifakla İstiklâl Marşı güftesi olarak kabul edildi (bk. İSTİKLÂL MARŞI). Ancak meclis kararı olduğu için kazanana verilmesi zaruri hale gelmiş bulunan nakdî mükâfât Âkif tarafından alınıp Dârü'l-mesâî adlı bir hayır cemiyetine bağışlanmıştır.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Büyük Millet Meclisi'nin aldığı seçim kararı üzerine yeniden teşekkül eden ikinci dönemde muhalefet grubuna mensup diğer millet vekilleri gibi Mehmed Âkif de aday gösterilmedi. Ekim 1923'te Abbas Halim Paşa'nın daveti üzerine Mısır'a giden Âkif'in bu daveti kabulünde, kazanılan Millî Mücadele'den sonra ümit ettiği İslâm birliği ve bu birlikte Türkiye'nin önemli rol oynaması idealinin gerçekleşmemesinin doğurduğu hayal kırıklığının büyük tesiri olmuştur. İki yıl kışları Mısır'da geçirip yazları Türkiye'ye döndüyse de 1925'in

sonundan itibaren sürekli Mısır'da kaldı. Bunda da hak kazandığı emekli maaşının bağlanmamasından doğan geçim sıkıntısı ve hükümetin muhalif kabul ettiği birçok fikir ve siyaset adamı arasında kendisinin de polis takibine alınmasının ağırlığına gitmiş olması önemli rol oynamıştır. Ayrıca bu yılın başında çıkan Şeyh Said isyanı vesilesiyle hükümet muhalifler üzerine baskı kurmuş, aralarında *Sebîlürreşâd*'in da yer aldığı pek çok dergi ve gazeteyi kapatarak sahiplerini ve bazı yazarlarını İstiklâl mahkemelerine sevk etmiş bulunuyordu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki bütçe müzakereleri sırasında alınan bir karar üzerine (21 Şubat 1925) Diyanet İşleri Reisliği, Kur'an-ı Kerim'in tefsiri için Elmalılı Muhammed Hamdi'ye, tercümesi için de Mehmed Âkif'e teklifte bulundu. Âkif, yapılacak çalışmanın dinî ve ilmî sorumluluğunu düşünerek uzun bir tereddütten sonra tercüme yerine meâl denilmesi ve Elmalılı M. Hamdi'nin hazırlayacağı tefsirle birlikte basılması şartıyla teklifi kabul etti. 1926-1929 yılları arasında yoğun bir mesai sarfedip tercümeyi bitirdiyse de vefatına kadar üzerinde çalışmaya devam etti. Ancak ezanın kanun zorluğuyla Türkçe okutulduğu yıllarda namazların da devlet zorluğuyla Kur'an'ın Türkçe tercümesiyle kaldırılacağı endişesini taşıdığından yaptığı anlaşmayı feshedip avans olarak aldığı bir miktar parayı geri verdi ve çalışmasını teslim etmedi. Âkif'in, hastalanarak Mısır'dan Türkiye'ye geldiği sırada geri dönmediği takdirde tercümenin yakılmasını vasiyet ettiği ve yıllar sonra (1961) vasiyetin Kahire'de yerine getirildiği anlaşılmaktadır (bk. MEHMED İHSAN EFENDİ).

Mehmed Âkif'in Mısır yıllarında Kur'an meâlinden sonraki en önemli meşgûliyeti, Kahire'deki el-Câmiatü'l-Misriyye'nin

Mehmed Âkif Ersoy'un kızı Feride'ye gönderdiği imzalı bir fotoğrafı

Edebiyat Fakültesi'nde Türk dili ve edebiyatı dersleri vermesi oldu (1929-1936). On yıldan fazla süren Mısır dönemi geçim sıkıntısı yanında eşinin müzmin bir asabî rahatsızlığa müptelâ olması, başı boş kalan çocuklarını arzu ettiği gibi yetiştirememesi, vatan hasreti, İslâm âleminin perişan halinin kendisinde doğurduğu büyük ıstıraplarla geçti. Kahire'de bulunduğu yıllarda Mehmed Âkif, kendisini daima himaye eden Abbas Halim Paşa ile ailesi ve orada tahsilde bulunan Türk talebelerle teselli bulmaya çalıştı. Abdülvehhâb Azzâm gibi Mısırlı ilim ve fikir adamlarıyla dostluklar kurdu. Bu arada 1933 yılı sonlarında *Safahat*'in yedinci ve son kitabı olan *Gölgeler*'i Kahire'de bastırıldı.

1935'te rahatsızlanan Mehmed Âkif, hava değişimi için bir aylığına Lübnan'a ve o sırada Fransız idaresinde bulunan Antakya'ya gitti. Hastalığının ağırlaşması üzerine 17 Haziran 1936'da İstanbul'a döndü. Nişantaşı Sağlık Yurdu'nda tedavi gördükten sonra yaz aylarında Said Halim Paşa'nın Alemdağ'daki Baltacı Çiftliği'nde oğlu Prens Halim tarafından misafir edildi. Son günlerini de aynı ailenin Beyoğlu'ndaki Mısır Apartmanı'nda kendisine ayırdığı dairede geçirdi ve orada vefat etti (27 Aralık 1936). Resmî şahıs ve makamların ilgi göstermediği İstiklâl Marşı şairinin cenazesi, Beyazıt Camii'nden üniversite gençliğinin ve halkın katıldığı büyük bir cemaatle Edirnekapı Mezarlığı'nda dostu Babanzâde Ahmed Naim'in kabrinin yanında toprağa verildi. 1960 yılındaki yol inşaatı sebebiyle her iki mezar Süleyman Nazif'in kabriyle birlikte Edirnekapı Şehitliği'ne nakledildi. Mehmed Âkif yılı olarak ilân edilen vefatının elliinci senesinde (1986) Kültür Bakanlığı tarafından kabrinin üzerine yeni bir lahit yapıldı.

Âkif'in ölümü üzerine yakın dostlarından Fatin Gökmen, "Çıktı kırklar bir ağızdan dediler târîhin / İçimizden vatanın

şairi Âkif gitti"; Yusuf Cemil Ararat da, "Cevherin târîhi ahlâfa eder keşf-i nikâb / Âh gitti tercümân-ı efsah-i Ümmü'l-Kitâb" beyitlerini tarih düşürmüşlerdir.

Mehmed Âkif'in yetişme yıllarında şahsiyetinin teşekkülünde rolü bulunan kişilerin başında kendisine ilk dinî bilgileri veren, Arapça'sının, fıkıh ve akaid bilgilerinin gelişmesine yardım eden babası Tâhir Efendi gelmektedir. Ayrıca "Abdülhamid devrinin hürriyetperver şahsiyetlerinden" Fâtiḥ Merkez Rüşdiyesi'nde Türkçe muallimi Mehmed Kadri Efendi, hâfızlık hocası Mehmed Râsim Efendi (Arap Hoca), *Meşnevî* ve *Gülistân* derslerini takip ederek Farsça'sını ilerlettiği mesnevîhan Esad Dede, Arapça hocaları olarak kendisinden Müberrred'in *el-Kâmil*'ini okuduğu Hersekli Ali Fehmi Efendi ile *Mu'allakât* hocası Hâlis Efendi zikredilmelidir. Bu arada ders ve müzakere arkadaşları Mehmed Şevket ve Babanzâde Ahmed Naim ile daha Baytar Mektebi'nde talebeyken kendisini klasik eserleri okuyacak kadar Fransızca'sını ilerletmeye ve Batı edebiyatını takip etmeye yönelen Ispartalı Hakkı Bey, memuriyetinin ilk yıllarında yanında bulunarak Fransızca çalıştığı Baytar Miralay İbrâhim Bey sayılabilir. Doğu ve Batı edebiyatlarından zengin bir birikimi olan Âkif'in okudukları arasında çoğu yazıldığı dillerden olmak üzere *Mu'allakât*, *Dîvân-ı Hâfız*, *Gülistân*, *Meşnevî*, *Fuzûlî Divanı* gibi eserlerle Doğu'dan İbnü'l-Fârız, Feyzî Hindî, Muhammed İkbâl; Batı'dan W. Shakespeare, Milton, Victor Hugo, Ernest Renan, Anatole France, Alfred de Musset, Lamartine, J. J. Rousseau, Alphonse Daudet, Emile Zola, Alexandre Dumas Fils, Sienkiewicz gibi şair ve yazarların eserleri vardır.

İçindeki en eski şiiri 1904 tarihli olan *Safahat* ile tanınan Mehmed Âkif'in bu tarihten çok daha önce yazdığı, yayımlanmış ve yayımlanmamış pek çok manzumesinin bulunduğu bilinmektedir. Âkif'in bugün elde bulunan ilk şiiri, Halkalı Baytar Mektebi'ndeki öğrenciliği sırasında kaleme aldığı (1892) "Destur" başlıklı bir terkibibend parçasıdır. *Hazîne-i Fünûn*, *Mekteb*, *Resimli Gazete* gibi bazı dergilerde, dostlarına yazdığı mektuplarda ve şahsî hâtıralarda rastlanan ilk şiirlerinin genellikle Ziyâ Paşa, Muallim Nâci ve Abdülhak Hâmid tesirinde olduğu görülmektedir. Gerek bunlar gerekse *Safahat*'in ilk kitabında yer alan benzer şiirleri, Âkif'in bu yıllarda şiirde yapı bakımından değişik şekil arayışları

içinde olduğunu, muhteva bakımından Ziyâ Paşa ve Abdülhak Hâmid'de görüldüğü gibi birtakım metafizik meselelere meylettğini göstermektedir. Bir ara Recâizâde Mahmud Ekrem ve Tefvik Fikret gibi tabiat tasvirlerine merak sardığı da kendi ifadesinden anlaşılmaktadır. Yayımlanmış en eski şiirlerinden biri, hâfızlığını tamamladığı sırada yazdığı ve hayatı boyunca bağlı kalacağı, ahlâk ve seçiyenin temelini teşkil eden Kur'an-ı Kerim hakkındaki manzumesi olup 1895'te "Kur'an'a Hitap" başlığıyla *Mekteb* mecmuasında çıkmıştır.

Şiir yayımlamadığı 1901-1908 yılları arasında geçen sürede sanatta takip edeceği yol hakkında önemli kararlar vermiş olmalı ki o zamana kadar sevdiği ve taklit ettiği tarzı bırakarak hayalden uzak, yalnız içinde yaşadığı toplumun meselelerine çözüm arayan bir şiiri benimsemiş, hatta eski şiirlerinin elinde kalanlarını ortadan kaldırmıştır. Bu görüşünü *Süleymaniye Kürsüsünde* adlı kitabında, "Budur cihanda benim en beğendiğim meslek / Sözümlü odun gibi olsun, hakikat olsun tek" mısralarıyla açıklar. Böylece şiirde hayalperestliği reddetmiş, ancak buna tepki olan Batı tarzı parnasyen şiiri de benimsememiştir. Gerçekleri dile getiren, takdir ettiği Batılı yazarların roman sanatındaki realist / natüralist anlayışını yansıtan bir şiir tarzını tercih etmiş ve Türk şiirinde toplum meselelerine en çok eğilen şair olmuştur. Âkif'in şairliği üzerinde tartışıp tereddüt edenler, manzumeci olduğunu ileri sürenler, onun manzum hikâyelerini ve gerçekten ahlâkî öğüt veren didaktik şiirlerini örnek gösterirler. Ancak bütünüyle incelendiğinde şiirinin didaktik olmaktan ibaret kalmadığı görülür. Aslında sanatkar ruhlı, şair yaratılışı bir insan olan Âkif, yaşadığı toplumun bir ölüm-kalım savaşı içinde bulunduğu geçeri hareketle toplumdandan yana, ahlâkçı ve idealist bir yolu seçmiştir. Bu ikilem dikkate alındığında en toplumsal özellikteki şiirlerinde bile yer yer lirizme ve bir çeşit mistisizme yükseldiği görülmektedir. Özellikle son yıllarında Mısır'da iç kırıklığı, vatan hasreti, yalnızlık ve hastalık gibi bedbin duygularla yüklü olarak yazdığı *Gölgeler* kitabındaki şiirlerin lirik vasfı önceliklere göre daha da yüksektir.

Mehmed Âkif'in makaleleri ve tercüme yazıları gibi *Safahat*'taki şiirlerinin çoğu da *Sırat-ı Müstakîm* ve *Sebîlürreşâd* dergilerinde yayımlanmıştır. Onun ilk *Safahat*'tan beri takip ettiği yol dikkate alın-

Mehmed
Âkif Ersoy'un
Edirnekapı
Şehitliği'ndeki
mezarı

diğinde şiirinde muhtevanın ön plana çıktığı belli olur. Bununla beraber sanatkâr mizacıyla şiirlerinin formunu ve estetik yapısını da ihmal etmediği görülmektedir. Daha ilk *Safahat*'ta nazımda ulaştığı rahatlık ve ustalık, onun bu yıllara gelinceye kadar uzun bir şiir tecrübesi geçirdiğini ortaya koymaktadır. Bilhassa bu kitabındaki şiirlerinin nazım tekniği üzerinde kendisinden önce Edebiyat-ı Cedide şairlerinin denedikleri, şekille muhteva arasında estetik bir uyum sağlamak için başvurdukları formları başarıyla uygulamıştır. Aynı şiir içinde konunun ve duyguların değişmesine göre veznin, nazım şeklinin, hatta dil ve üslûbun da değişmesi bu denemelerden bazılarıdır. Özellikle manzum hikâyelerde bu teknik daha da belirgindir: Tasvirlerde aruzun tempolu vezinlerine, daha eski ve sanatkâra ne bir dile ve sentaks bakımından beyitlerde tamamlanan cümlelere mukabil aynı şiirin tahkiye bölümünde daha hareketli vezinlerin, daha sade ve konuşma diline yakın bir dilin ve anjambmanların kullanılması gibi. Tefvik Fikret'le başlayan, aruzun imâlesiz, ârızasız kullanılması çıktırı da Mehmed Âkif'in şiirleriyle zirveye ulaşır. En metafizik meselelerden sokaktaki insanın konuşmasına kadar çok rahat bir Türkçe, o zamana kadar uygulanmamış bir şekilde Âkif'in şiirleriyle aruzun hemen her kalıbında ifadesini bulmuştur.

Aktif bir siyaset ve ideoloji adamı olmayan Âkif İslâmî an'aneye uygun danışmaya ve hürriyete dayalı meşrutî bir rejim taraftarı olarak II. Abdülhamid'in sıkı yönetiminin aleyhinde bulunmuş, 1908'den önce dönemin aydınları arasında yaygın olan gizli komite faaliyetleriyle bir ilişkisi olmamıştır. Ayrıca Meşrutiyet'in ilânından kısa bir süre sonra Fatin Hoca (Gökmen) tarafından İttihat ve Terakî Cemiyeti'ne kaydedilirken üyelerin cemiyetin bütün kararlarına kayıtsız şartsız uyacakları şeklindeki yemin cümlesinin değiştirilmesini şart koşması onun seciyesini ortaya koyan en dikkat çekici anekdotlardan biridir. Ancak bu üyeliği de İttihat ve Terakî'nin Şehzadebaşı İlmîye Mahfili'nde bir süre Arap edebiyatı dersleri vermekten ibaret kalmış, cemiyetin maceracı iç ve dış siyasetiyle İslâm'a karşı çıkan aydınların tesiri altında hareket etmesi üzerine kısa süre sonra muhalefete geçmiştir.

Mehmed Âkif'in en verimli şiir ve yayım faaliyetinin görüldüğü 1908-1922 arası Osmanlı Devleti'nin en buhranlı, siyasî is-

tikrarsızlığın ve savaşların en yoğun olduğu bir dönemdir. Aydınların bu buhranı aşmak için gösterdikleri gayretlerin ürünü olan ve II. Meşrutiyet'in ardından gelişme alanı bulan siyasî ve ideolojik akımlar arasında Âkif, adına sonraları İslâmcılık denilen cereyanın içinde yer almıştır. Çocukluğundan beri aile muhitinde, mekteplerde, arkadaş çevresinde tam bir İslâm kültürüyle beslenmiş, inancı, ahlâkı ve yaşayışıyla İslâm'dan tâviz vermemiş olan Mehmed Âkif, İslâm'ın ruhuna aykırı olmamak şartıyla diğer fikir sahipleriyle iş birliği yapabilecek bir karakter göstermiştir. *Safahat*'ta "kavmiyet" ve "milliyet" kavramlarını birbirinden ayırmış, bunlardan "ırkçılık" mânasını verdiği ilkinde İslâm'a aykırı olduğu ve devletin parçalanmasına sebebiyet vereceği için karşı çıkmıştır. Âkif vatan toprağına, bayrağına, milletin faziletlerine, diline, sanatına son derece bağlı bir insandır. Süleymaniye Kürsüsü'nde vâzin "Kendi mâhiyyet-i rûhiyeniz olsun kılavuz" derken vurguladığı ruhî mahiyet, parçanın bütününe göre milletin mânevî cevherinden başka bir şey değildir. Mehmed Âkif'in, ülkeyi idare eden hükümetlerin siyasetlerini çok defa tasvip etmediği halde onların verdiği millî vazifeleri kabul etmesi veya memleket çeşitli sıkıntılar içindeyken aleyhlerinde açık, sert ve ypraticı bir muhalefete girişmemesi bu bağlılığının tezahürüdür. İttihat ve Terakî hükûmetine ve İstiklâl Savaşı'ndan sonra uğradığı mağduriyete rağmen Mısır'da iken Ankara hükûmetine karşı takındığı olgun tavır bu anlayışının örneğidir. Ayrıca Batı'da gelişmekte olan bilim ve tekniğin yanında pek çok ahlâkî davranışın da hayranı olan Âkif siyasî İslâmcılar arasında kendine mahsus bir terkinin sahibi olarak görünmektedir.

İlk *Safahat*'ta daha ziyade "Tevhid yahut Feryat" şiirinde olduğu gibi metafizik duyguların veya "Durmayalım" ve "Dirvas"ta görüldüğü gibi bazı dinî hikmetlerin didaktik ifadeleriyle "Hasta", "Küfe", "Meyhane"de olduğu gibi sosyal dertler yer almaktadır. Ancak daha sonraki tarihleri taşıyan "Acem Şahı", "İstibdat" ile bilhassa "Köse İmam" şiirlerinde siyasî, fikrî meseleler de işlenmeye başlanmıştır. Bunların kuvvetli bir İslâmî ideal haline dönüşmesi, II. Meşrutiyet'in ardından siyasî akımların ve toplumun genel yapısındaki ahlâkî bozulmanın tehlikeli bir hal alması üzerinedir. "Süleymaniye Kürsüsünde" şiiri, böyle bir tehlikeye karşı İslâm milletlerinin uyanması ve bir birlik

teşkil etmesi felsefesine dayanan uzun bir manzume olarak ortaya çıkar. Türk ve İslâm ülkelerini dolaşmış, müslümanları her bakımdan uyandırma gayreti içinde otantik bir şahsiyet olan Sibiryalı Abdürreşid İbrahim'i temsil eden vâiz, kürsüde bir taraftan İslâm'a ilgisiz hatta karşı olan aydınları tenkit ederken daha acı tenkitlerini, hicivlerini birçok bakımdan bilgisiz ve geri kalmış müslümanlar için yapmıştır.

Mehmed Âkif'in itikad dışında bir dünya nizamı olarak ele aldığı İslâm'ı daima çağındaki meselelere en isabetli çözümler üretecek şekilde takdim etmesi dikkati çekmektedir. Dinin cevherinde olan ebedîlik dünün, bugünün olduğu kadar yarının insanına da hitap etmeyi gerektirir. "Böyle gördük dedemizden" demenin mânası yoktur. "Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhâm / Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâm'ı" mısraları bu konudaki kanaatlerini ifade eden bir formüldür. *Süleymaniye Kürsüsünde* adlı kitabında fikirlerini sistemleştiren Âkif daha sonra bu sistemin yaşama tarzı, ahlâk, insanın kendi çevresiyle ve başka insanlarla olan ilişkileri, ilim ve teknik karşısındaki tavır gibi teferruata inen meselelere çeşitli vesilelerle çözüm getirmeye çalışır. Bazan doğrudan doğruya Kur'an ve hadis gibi dinin temel kaynaklarından hareket ederek bazan da yine bu temellere dayanıp daha çok kendi döneminin problemleriyle iç içe bir ifade tekniği kullanmıştır. İlkine *Hakkın Sesleri* ve *Hâtıralar*'daki âyet ve hadislerin serbest tefsirleri, ikincilere de *Fatih Kürsüsünde* ve *Âsım* ile *Hâtıralar*'daki "Berlin Hâtıraları" örnek olabilir. Âkif'in İslâmcılığının esasını inançta, emir ve nehiylerde kaynağını İslâm'dan alan bir hayat tarzı ile çağdaş medeniyetin İslâm'a aykırı olmayan güzelliklerinin telifi teşkil eder.

Doğu ve Batı mûsikisine ciddi derecede ilgi duyan, ney üfleyen, yüzme, taş atma (bir çeşit gülle atma), güreş ve uzun yürüyüş gibi sporlara meraklı, hoşsohbet, çevresindekilerle şakalaşmayı seven, zeki ve nüktedan bir insan olan Mehmed Âkif, kendisini yakından tanıyan dostları arasında verdiği sözleri her şartta tutmasıyla tanınan bir kişidir. Nitekim Baytar Mektebi'nde okurken bir arkadaşı ile, birinin önce ölmesi halinde diğerinin onun çocuklarına bakacağına dair sözleşmeleri buna örnektir. Yirmi yıl sonra Âkif, geçim sıkıntısı içindeyken bile sözüne sadık kalarak vefat eden arkadaşının çocuklarını evine almış ve kendi evlâtlarıyla birlik-

te okutup yetiştirmiştir. Ayrıca yazdıklarıyla hayatı arasında tam bir uyum vardır ve buna aykırı davranışları affetmeyen bir karakter âbidesi olarak bilinir. Mehmed Âkif'in, şiirini ve sanatını çok takdir etmesine rağmen daha sonra "Târîh-i Kadîm" ve "Târîh-i Kadîm'e Zeyl" manzumeleriyle dinî ve insanî değerlere saldıran Tefvîk Fikret'i, "Berlin Hâtıraları"nın doksan sekiz mısralık bölümünde (metni için bk. SR, 25 Ağustos 1334, sy. 367; "Safahat Dışında Kalmış Şiirler", *Safahat* [nşr. M. Ertuğrul Düzdağ], İstanbul 1987, s. 531-534) şiddetle eleştirmekten çekinmemesi de bu özelliğinin açık bir göstergesidir.

Eserleri. A) Manzum Eserleri. Mehmed Âkif'in sağlığında yedi ayrı kitap halinde bazıları birkaç defa basılan, ölümünden sonra tek cilt olarak yayımlanan ve tamamı aruzla yazılmış 11.240 mısralık 108 manzumeden ibaret külliyyatının genel adı *Safahat*'tir. Birinci kitabın dışında diğerlerinin ayrıca birer adı da bulunmaktadır. 1. *Safahat: Birinci Kitap* (İstanbul 1329). Bazıları İslâm tarihinden alınmış vak'alar üzerine kurulmuş, çoğu sosyal dertleri konu edinen kırk dört şiirden oluşur. Bunlardan "Tevhid yahut Feryad", "Ezanlar", "Cânan Yurdu", "İstiğrak", "Hasbihal" mistik ve felsefî konularda yazılmış lirik şiirlerdir. 2. *Safahat: İkinci Kitap: Süleymaniye Kürsüsünde* (İstanbul 1330). Âkif'in İslâm dünyası, müslümanlar ve İslâm ideali konusundaki fikirlerini yansıtan 1002 mısralık tek bir manzumedir. 3. *Safahat: Üçüncü Kitap: Hakkın Sesleri* (İstanbul 1331). Balkan savaşlarındaki mağlûbiyetler sebebiyle çekilen ıstırapların dile getirildiği on şiirden oluşur. Bu şiirlerin sekizi bazı âyetlere, biri bir hadise dayanılarak yazılmıştır. Sonuncusu "Pek Hazin Bir Mevlid Gecesi" başlığını taşıyan on mısralık bir şiirdir. 4. *Safahat: Dördüncü Kitap: Fatih Kürsüsünde* (İstanbul 1332). 1692 mısralık tek bir manzumedir. İslâm'da çalışmanın ve terakkinin önemiyle kader-irade meselesi üzerinde durulan şiirin ilk yarısında İslâm dünyasının perişanlığı tembelliğine, kurtuluşu da çalışmasına bağlanmaktadır. 5. *Safahat: Beşinci Kitap: Hâtıralar* (İstanbul 1335). On şiirden meydana gelen kitaptaki ilk yedi şiirin dördü âyetlerin, ikisi hadislerin açıklaması olup bunlar arasında yer alan "Uyan" başlıklı manzume bütün müslümanları ikaz eden bir sesleniştir. Sondaki üç uzun manzume ise şairin Mısır, Berlin ve Medine seyahatlerinin intibalarından yola çıkarak İslâm dünyasının dertlerini dile getirdiği

fikrî ve lirik şiirlerdir. Bunlardan "Necid Çölllerinden Medine'ye" adlı şiir için Cenab Şahabeddin, "Bir hadisedir, bundan sonra Âkif'e erişilemez" demiş, Süleyman Nazif de bildiği Şark ve Garp lisanlarında bu kadar güzel, pürüzsüz ve kusursuz şiir okumadığını, bunu yazmak için Âkif kadar şair olmanın yetmeyeceğini, onun kadar da dindar olunması gerektiğini, hiçbir sanatkarın bu şiirin benzerini yazamayacağını ifade etmiştir. 6. *Safahat: Altıncı Kitap: Âsım* (İstanbul 1342). 2292 mısralık tek bir manzumeden meydana gelir. Memleketin içtimaî ve ahlâkî dertleri hakkındaki bu manzumenin tamamına yakın bölümü, Mehmed Âkif'in eserlerinde canlandırdığı en önemli tip olan ve müslüman halkın iman ve irfanını temsil eden muhafazakâr ve tenkitçi Köse İmam ile yenilikçi ve müsamahalı Hoca-zâde (Mehmed Âkif), hakperest ve heyecanlı bir genç olan Âsım (Köse İmam'ın oğlu) arasında geçen konuşmalardır. Şairin "Çanakkale Şehidlerine" adıyla bilinen ünlü şiiri de diyalogun bir parçasıdır. 7. *Safahat: Yedinci Kitap: Gölgele* (Mısır 1352/1933). Mehmed Âkif'in eski harflerle Kahire'de bastırıldığı, bir kısmı daha önce yazılmış kırk bir şiirden meydana gelen son kitabıdır. Buradaki bazı şiirler, gerçekleşmeyen bir idealin verdiği üzüntü ile vatandan uzak ve işgal edilmiş bir İslâm diyarında yalnızlık hâlet-i rûhiyesinin doğurduğu kırınglıktan kaynaklanan tevekkül ve teslimiyetin mistik duygularıyla kaleme alınmıştır. Kitaptaki son şiir olan 208 mısralık "Sanatkâr" adlı manzume, Âkif'in bütün *Safahat*'ı boyunca göstermediği şahsiyetinin en mühim tarafı olan sanatkâr ruhunu ortaya koyar ve hayal kırıklıklarını, acılar içinde geçen ömrünü, İslâm dünyasının yürek yakan halini içli bir dille mısralara döker. *Safahat*'ı teşkil eden yedi kitap, Mehmed Âkif'in sağlığında onun tashihinden geçerek sonuncusu hariç birkaç defa eski harflerle basılmıştır (geniş bilgi için bk. TDEA, VII, 406). Eserin tamamını ilk defa yeni harflerle Ömer Rıza Doğru, devrin siyasetine uygun düşmeyeceği mülâhazasıyla yapılan birkaç çıkarma ile neşretmiştir (İstanbul 1943). Bu haliyle 1973 yılına kadar yedi defa basılan *Safahat* yedinci baskısından itibaren M. Ertuğrul Düzdağ tarafından tamamıyla gözden geçirilip tashih edilerek yayımlanmıştır. *Safahat*, eski ve yeni harflerle bir şiir kitabı olarak Türkiye'de en çok basılan eser olduğu gibi birçok dinî halk kitabının ulaştığı baskı sayısını da aşmıştır (ayrıca bk. SAFAHAT).

Mehmed Âkif'in gerek 1908'den önce gençlik devrinde gerek sonraki yıllarda yazdığı, ancak *Safahat*'a almadığı, kendi ifadesiyle "*Safahat* hacminde" şiirleri olduğu bilinmektedir. Önemli bir kısmını bizzat kendisinin yok ettiği bu şiirlerden devrin dergilerinde ve dostlarına yazdığı mektuplarda kalmış veya bazı kişilerin hâtıralarıyla ortaya çıkmış olanları birkaç bin mısraı bulmaktadır. Bunların önemli bir kısmı M. Ertuğrul Düzdağ'ın hazırladığı *Safahat* neşirlerine eklenmiştir (bk. s. 485-551). Mehmed Âkif, Millî Mücadele'den sonra "İkinci Âsım", "Haccetü'l-Vedâ", "Selâhaddin-i Eyyübî" (manzum piyes), "İslâm Tarihinden Menkubeler", "Çocuk ve Mektep Şiirleri" gibi bazı eserler yazmak istediğini dostlarına söylemişse de bunları gerçekleştirilememiştir.

Âkif'in bazı şiirleri daha sağlığında Arapça'ya tercüme edilmeye başlanmıştır. 1932 yılında Mısır'da çıkan *el-Ma'rif*e dergisinde "İstiklâl Marşı" ile "Bülbül" şiirleri Arapça'larıyla birlikte yayımlanmış, bunları "Çanakkale Şehidlerine" ile "el-Uksur'da" şiirleri takip etmiştir. Yakın arkadaşları Abdülvehhâb Azzâm, "Kör Neyzen" ile "Küfe" şiirini mensur olarak (*er-Risâle*), "Süleymaniye Kürsüsünde"nin bazı bölümlerini de nazmen (*eş-Şekâfe*, sy. 312, s. 35) tercüme etmiştir. Son Osmanlı şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi'nin oğlu şair İbrâhim Sabri, Âkif'in vefatından on yıl kadar sonra *Gölgele*'i manzum olarak Arapça'ya çevirmiştir (*eş-Zılâl min divâni Şafahât li's-şâ'iri't-Türki el-kebir Muhammed Âkif*, Kahire, ts.). Ekmeleddin İhsanoğlu iki şiirini *eş-Şi'r* dergisinde Arapça neşretmiştir. Mehmed Âkif hakkında Arapça bir monografi hazırlayan Abdüsselâm Abdülazîz Fehmî, Mekke'de yayımladığı kitabında "el-Uksur'da" ile "Necid Çölllerinden Medine'ye" şiirlerinin tamamına yakını ve incelemesine konu aldığı bazı parçaları kısmen manzum olarak Arapça'ya çevirmiştir. Yaşayan Arap şairlerinden aynı zamanda Türkçe divanı da bulunan Hüseyin Mücîb el-Mısrî, "Çanakkale Şehidlerine" adlı şiiri nazmen Arapça'ya tercüme etmiştir (metni için bk. *İslâmî Edebiyat*, sy. 8 [İstanbul 1990] s. 24-25). Cemal Muhhtar da "İstiklâl Marşı" ile (*Mû İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, İstanbul 1985, s. 15-18) "Âsım" ve "Hâtıralar"dan küçük birer parçayı (*İslâmî Edebiyat*, sy. 7 [1990], s. 26-27) Arapça'ya aktarmıştır.

Mûsikîyle yakın ilgisi olan Mehmed Âkif'in bazı şiirleri sanatkâr dostları ta-

rafından bestelenmiştir. Ali Rifat Çağatay, Zeki Üngör, Ahmet Yekta Madran, Muallim İsmail Hakkı, M. Zâti Arca, Kâzım Uz, Mustafa Sunar, İsmail Zühtü tarafından bestelenen "İstiklâl Marşı"nın dışında Ali Rifat Çağatay "Ordunun Duaları", "Köse İmam", "Bülbül"; Sadettin Kaynak "Çanakkale Şehitlerine"; Şerif İçli "Ezelden Âşınanım"; Ali Nihat Karameşoğlu "Lâ-mekânlarda mısın?"; Ali Kemal Belviranlı "Allah'a Dayan Sa'ye Sarıl" gibi manzumelerini bestelemiş olup notaları eldedir.

B) Mensur Eserleri. Telifleri. a) Tefsirler. Mehmed Âkif'in on sekizi manzum olan ve *Safahat'a* alınmış bulunan elli yedi tefsir yazısının tamamı *Sebilürreşâd*'in 183. sayısından itibaren muhtelif nüshalarında "Tefsir-i Şerif" başlığı altında yayımlanmıştır. Bunlar, dönemin güncel meseleleriyle ilgili âyetlerin ele alındığı yazılardan meydana gelmektedir (listesi için bk. Düzdağ, *Mehmed Âkif Ersoy*, s. 156). Dergide "Hadîs-i Şerif" başlığı altında çıkan dört yazısı da günün meselelerine çözüm olabilecek hadislere dayalı makalelerdir. İlk defa Ömer Rıza Doğrul tarafından *Kur'an'dan Âyetler* adıyla, bazı müdahale ve eklemelerle kitap haline getirilen bu yazılar arasında makale ve vaazlarından da seçmeler yer almıştır (İstanbul 1944). 1976'da dikkatsizce yapılmış ikinci baskısı yanında Ömer Rıza Doğrul'un neşrinden aynen aktarılacak gerçekleştirilmiş bir baskısı daha bulunmaktadır (nşr. Suat Zühtü Özalp, Ankara 1968). Sadece tefsir yazılarının Abdülkerim ve Nuran Abdülkadiroğlu tarafından *Sebilürreşâd*'dan aktarılacak hazırlanmış bir baskısı ise Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları arasında neşredilmiştir (*Mehmed Âkif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri: Mevâiz ve Hutbeleri*, Ankara 1991). **b) Vaazlar.** *Mevâiz-i Diniyye: Birinci Kısım* (İstanbul 1328). Mehmed Âkif'in bu vaazı, İttihad ve Terakî Hey'et-i İlmiyyesi âzası iken Şehzadebaşı Kulübü'nde yaptığı "İttihad Yaşatır, Yükseltir, Tefrika Yakar, Öldürür" başlıklı konuşmasının metni olarak önce *Sırât-ı Müstakîm*'de çıkmış, ardından bu kitabın içinde tekrar yayımlanmıştır (s. 54-60). Balkan Savaşı sırasında Beyazıt, Fatih ve Süleymaniye camilerinde yaptığı vaazlar ise *Sırât-ı Müstakîm*'de neşredilmiştir (IX/230-232 [20 Şubat 1913], s. 6, 11). Balıkesir Zağanos Paşa Camii ile (metni için bk. *İzmir'e Doğru*, Balıkesir, 1 Şubat 1920, sy. 24; SR, 12 Şubat 1920, sy. 458) Kastamonu Nasrullah Paşa Camii'ndeki vaazı *Sebilürreşâd*'in Kasta-

monu'da basılan 464. sayısında çıkmış, gördüğü rağbet dolayısıyla bu sayı birkaç defa bastırılarak Anadolu'ya ve cephelere gönderilmiştir. Ayrıca el-Cezire Kumandanı Nihad Paşa tarafından müstakil bir risâle halinde neşredilip (Diyarbakır 1337) bölgenin Elaziz, Diyarbakır, Bitlis ve Van gibi belli başlı vilâyetlerinde ve cephelere askerlere dağıtılmıştır. Mehmed Âkif'in Kastamonu'da bulunduğu süre içinde civar kaza ve köylerde yaptığı konuşmaların özetlerini de Eşref Edip kaydedip derginin 465-467. sayılarında yayımlamıştır. Bazıları yeni yazıyla birkaç defa basılan bu sekiz vaazın ilki hariç diğerleri, Abdülkerim ve Nuran Abdülkadiroğlu tarafından hazırlanan ve yukarıda adı geçen eserin ikinci kısmında yeni yazıya aktarılmıştır. **c) Makaleler.** Mehmed Âkif'in cemiyet, edebiyat ve fikir bahisleri etrafında makale, sohbet ve hâtıra şeklinde kaleme alıp *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşâd*'da "Hasbihal", "Edebiyat Bahisleri", "Eski Hâtıralar", Letâif-i Arab'dan" başlıkları altında neşrettiği elli yazıdan ibaret olup Abdülkerim ve Nuran Abdülkadiroğlu tarafından *Mehmed Âkif Ersoy'un Makaleleri* adıyla yayımlanmıştır (Ankara 1987). Halen elli kadar mektubu neşredilmiş olan Âkif'in birkaç yüz mektubunun daha özel ellerde bulunduğu tahmin edilmektedir. Mahir İz'e yazdıklarını *Kubbealtı Akademi Mecmuası*'nda Uğur Derman neşretmiş, bunlar başka yerde çıkan birkaç mektupla beraber İsmail Hakkı Şengüler'in derlediği külliyyata da alınmıştır.

Tercümeleri. Tesbit edilebildiği kadarıyla 1908'den önce *Resimli Gazete* ile *Servet-i Fünûn*'da yayımlanmış ve ayrıca basılmamış olanların dışında kalan çevirileri tamamen *Sebilürreşâd* ve *Sırât-ı Müstakîm*'deki yazılardır (bir liste için bk. Düzdağ, *Mehmed Âkif Ersoy*, s. 157-159). Bunlardan bir kısmı sağlığında kitap haline getirilmiştir. **1. Müslüman Kadını** (İstanbul 1325). Kâsım Emîn'in İslâm'ın kadına bakışını eleştirerek bu konuda Batı ölçülerine göre köklü reformlar yapılmasını teklif ettiği *Tahrîr-ü'l-mer'e* adlı eserine yapılan tenkitlere *el-Mer'e-tü'l-cedide* kitabıyla verdiği cevaplara karşı Ferid Vecdi'nin yazdığı *el-Mer'e-tü'l-müslime* adlı reddiyenin (Kahire 1319) tercümesidir. Eser Mahmut Çamdibi tarafından sadeleştirilerek yeniden yayımlanmıştır (İstanbul 1972). **2. Hanoto'nun Hücumuna Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâm'ı Müdafası** (İstanbul 1331). Fransız siyaset adamı ve

tarihçisi Gabriel Hanotoux'un Paris'te *le Journal* gazetesinde çıkan ve İslâm'a hücum eden makalesine karşı Mısır'da çıkan *el-Mü'eyyed* gazetesinde Muhammed Abduh'un neşrettiği cevapların tercümesinden meydana gelmektedir. Mehmed Âkif risâlenin başına Hanotoux'un yazısını da çevirerek ilâve etmiştir. Risâle İsmail Hakkı Şengüler'in yayımladığı külliyyata alınmıştır. **3. İslâmlaşmak** (İstanbul 1337). Said Halim Paşa'nın Fransızca kaleme aldığı bu risâle *Sebilürreşâd*'da Mehmed Âkif tarafından Türkçe'ye çevrilerek neşredilmiş, daha sonra paşanın diğer altı risâlesiyle birlikte *Buhranlarımız* adlı kitapta da yayımlanmıştır (İstanbul 1335-1338). **4. İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye.** Said Halim Paşa'nın Malta'da sürgünde bulunduğu sırada Fransızca yazdığı eser, devrin özelliği sebebiyle "Millî Hâkimiyet" bölümü hariç Âkif tarafından tercüme edilerek *Sebilürreşâd*'da neşredilmiştir (XIX, sy. 493-496, 498, 500, 501). Müstakil olarak neşri bulunmayan risâle, tercüme edilmemiş bölümü de eklenerek M. Ertuğrul Düzdağ tarafından yayıma hazırlanan *Buhranlarımız ve Son Eserleri* adlı çalışmaya alınmıştır (İstanbul 1991). **5. İçkinin Hayât-ı Beşerde Açtığı Rahneler** (Ankara 1339). Abdülaziz Çâvîş'in bu küçük risâlesi de Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından Mehmed Âkif'e tercüme ettirilerek bastırılmıştır. Ferhat Koca eseri sadeleştirip *İçkinin Zararları İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler* adıyla yeniden yayımlamıştır (İstanbul 2003). **6. Anglikan Kilisesine Cevap*** (İstanbul 1339 r/1341). Anglikan kilisesinin şeyhülislâmlık makamına sorduğu İslâm dininin mahiyeti, hayat ve insan düşüncesi üzerindeki etkileri, zamanımızın çeşitli bunalımlarını tedavisi, dünyayı çekip çeviren siyasî ve mânevî güçlere karşı tutumu gibi önemli sorulara Abdülaziz Çâvîş'in verdiği Arapça cevapların tercümesinden meydana gelmiştir. Önemi dolayısıyla Büyük Millet Meclisi Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından bastırılan kitabı Süleyman Ateş sadeleştirerek yeniden neşretmiştir (Ankara 1974).

Mehmed Âkif'in Ferid Vecdi, Muhammed Abduh, Azmzâde Refik, Şeyh Şibî Nu'mânî, Abdülaziz Çâvîş ve Said Halim Paşa'dan yaptığı tefrika halinde kalmış tercümeleri de İsmail Hakkı Şengüler'in hazırladığı külliyyat içine alınmıştır. Fevziye Abdullah Tansel, *Maarif* mecmuasında (Mayıs-Ağustos 1895) Sâdi imzasıyla yayımlanan "Mebâhis-i İlm-i Servet" baş-

İlk yazı dizisinin de Mehmed Âkîf'e ait olduğunu ileri sürmektedir (bk. bibl.) Mehmed Âkîf'in İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Şubesi'nde verdiği derslerin, bir kısmı *Sîrât-ı Müstakîm*'de neşredilmiş notları "Dârülfünun Dersleri Kavâid-i Edebiyye" başlığıyla, ders notlarını formalar halinde haftalık olarak tefrika etmek üzere çıkarılan *Dârülfünun* adlı bir dergide neşredilmiş de (İstanbul 1329, II, nr. 50 [16 Nisan]) elde sadece on altı sayfalık ilk forması bulunmaktadır. Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin beşinci ve altıncı sınıflarında okuttuğu derslerin notları dört forma halinde "Edebiyat Dersleri" adıyla yayımlanmış görünmekteyse de henüz elde edilememiştir.

Mehmed Âkîf'in bütün eserleri İsmail Hakkı Şengül tarafından yayıma hazırlanmış ve son tashihleri M. Ertuğrul Düzdağ eliyle yapılarak on ciltlik *Mehmed Âkîf Külliyyatı* içinde toplanmıştır. Bu külliyyatın dökümü şöyledir: I-IV: Karşı sayfalara açıklamaları konulmak suretiyle *Safahat*'in tamamı ile *Safahat* dışında kalmış bir kısım şiirleri; V: Makaleler ve Tercümeleler; VI-VIII: Tercümeleler; IX: Tefsir-i Şerif, Hutbe, Vaaz ve Mektuplar; X: Hayatı, Seciyesi, İdeali, Sanatı ve Eserleri'ne Dair Yazıların Derlemeleri.

Sanatı yanında karakter ve seciyesi, millî meselelerdeki hassasiyet ve gayreti, yakın tarihte oynadığı önemli roller ve

halkın gönlündeki yeri dolayısıyla Mehmed Âkîf şiirlere, romanlara, film ve dizilere konu olmuştur. Bunlardan ilki kendisini çok yakından tanıyan Mithat Cemal Kuntay'ın kaleme aldığı, 1980'lerde dizi film haline getirilen *Üç İstanbul* adlı romandır (İstanbul 1938). Eserin önde gelen kahramanları arasında bir karakter âbidesi olarak Mehmed Âkîf'e "Şair Mehmed Râif" adıyla yer verilmiştir. Tarık Buğra'nın, Millî Mücadele Ankara'sındaki gerçek vatan severlerle şahsî menfaatlerini öne çıkaran sahtekârların mücadelesini ele alan *Firavun İmanı* adlı romanının (İstanbul 1976) kahramanlarından biri de Mehmed Âkîf'tir. Vefatının ellinci yılı dolayısıyla yapılan faaliyetler sırasında Mehmed Âkîf'le ilgili birkaç belgesel film de çekilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

(Mehmed Âkîf hakkında ilmî, akademik ve popüler seviyede kitap ve makale halinde pek çok yayımla basılmamış yüksek lisans ve doktora tezi bulunmaktadır. Burada sadece en önemli yayımlardan bir seçme verilmeyle yetinilmiştir. 1990 yılına kadar olan yayımlar için Millî Kütüphane tarafından hazırlanmış olan *Mehmed Âkîf Bibliyografyası: Kitap-Makale* adlı çalışmaya (Ankara 1990) bakılabilir). *Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkîf Külliyyatı* (haz. İsmail Hakkı Şengül), İstanbul 1990-92, I-X; Mehmed Âkîf Ersoy, *Safahat* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1987 (*Safahat* dışında kalmış şiirler ilavesiyle); a.e.: *Edisyon Kritik* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1987; a.e.: *Eski ve Yeni Harflî Metinler ile Tenkidli Neşir (Edisyon Kritik) Bir Arada* (nşr. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1991; Süleyman Nazif, *Mehmed Âkîf: Şairin Zâtı ve Âsârı Hakkında Bazı Mâlûmat ve Tedkikat*, İstanbul 1924; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 81-84; Eşref Edip [Fergan], *Mehmed Âkîf: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharrirîni Yazıları*, İstanbul 1938-39, I-II; Mithat Cemal [Kuntay], *Mehmed Âkîf: Hayatı, Seciyesi, Sanatı, Eserleri*, İstanbul 1939; Ömer Rıza Doğrul, "Mehmed Âkîf'in Hayatı", *Safahat*, İstanbul 1944, s. VII-XLIV; Cemil Sena Ongun, *Mehmed Âkîf: Hayatı, Eserleri ve İdealleri*, İstanbul 1947; M. Emin Erişirgil, *Mehmet Akif: İslâmcı Bir Şairin Romanı*, Ankara 1956; Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleleriyle Mehmed Âkîf*, İstanbul 1958, s. 171-172; Cemal Kutay, *Necid Çöllerinde Mehmed Akif*, İstanbul 1963, s. 198-310; Muhiddin Nalbandoğlu, *İstiklâl Marşımızın Tarihi*, İstanbul 1964; A. Cerrahoğlu, *Bir İslâm Reformatörü: Mehmed Âkîf*, İstanbul 1964; Hasan Basri Çantay, *Âkîfname*, İstanbul 1966; Sezai Karakoç, *Mehmed Akif*, İstanbul 1968; Nurettin Topçu, *Mehmed Akif*, İstanbul 1970; M. Kaya Bilgegil, *Mehmed Akif: Resmî Hal Tercümesi, Basılmamış Bazı Mektup ve Manzûmeleri*, Erzurum 1971; Ali Nihad Tarlan, *Mehmed Akif ve Safahat*, İstanbul 1971; Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif Ersoy: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1973; a.mlf., "Mehmed Akif Ersoy'un Gözden Kaçan Bir Risalesi: Mebâhis-i İlm-i Servet", *KAM*, VIII/3 (1979), s. 23-34; a.mlf., "Ersoy, Mehmed Akif", *TA*, XV, 337-344; Mahir İz,

Yılların İzi, İstanbul 1975, s. 124-133, 139-146; Vehbi Vakasoğlu, *Mehmed Akif*, İstanbul 1976; *Mehmet Akif Simpozyumu 1976* (nşr. Hacettepe Üniversitesi), Ankara, ts.; Dorothea Horani-Kirchberg, *Der Türkische Dichter Mehmed Akif (Ersoy) (1873-1936) Leben und Werk Ein Versuch*, Hamburg 1977; *Mehmed Akif Sempozyumu*, İstanbul 1979; Abdüsselâm Abdülazîz Fehmi, *Şâ'irü'l-İslâm Muhammed 'Akif*, Mekte, ts. (Mektebetü't-tâlibi'l-câmiî); Ahmet Kabaklı, *Mehmed Akif*, İstanbul 1984; *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif Ersoy* (nşr. MÜ Fen-Edebiyat Fak.), İstanbul 1986; Recep Duymaz, "Mehmet Akif Ersoy'un Bütün Eserlerinin Bibliyografyası", a.e., s. 225-252; *Ölümünün 50. Yılında Mehmed Akif Ersoy'a Armağan* (nşr. Selçuk Üniversitesi), Konya 1986; *Ölümünün 50. Yılında Mehmet Akif Ersoy'u Anma Kitabı* (nşr. AÜ Rektörlüğü), Ankara 1986; Abdülkerim Abdulkadiroğlu - Nuran Abdulkadiroğlu, *Mehmed Akif Ersoy Hakkında Yazılanlar*, [Ankara 1989]; *Mehmed Akif İlmî Toplantısı, Bildiriler* (nşr. Millî Kütüphane), Ankara 1989; M. Orhan Okay, *Mehmed Akif: Bir Karakter Heykelinin Anatomisi*, Ankara 1989; D. Mehmet Doğan, *Camideki Şair: Mehmed Akif*, İstanbul 1989; a.mlf., "Ersoy, Mehmed Akif", *TDEA*, III, 71-79; İsa Mustafa Yüceer, *Muhammed 'Akif, 'aşruhü ve cühûdühü fi'd-dâveti'l-İslâmiyye* (doktora tezi, 1410/1990), Câmîatü Ümmi'l-kurâ; *Ramazan Çiftlikçi, Açıklamalı Mehmed Akif Ersoy Bibliyografyası: Eserleri ve Hakkında Yazılanlar* (yüksek lisans tezi, 1990), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kâzım Yetiş, *Mehmed Akif'in Sanat-Edebiyatı ve Fikir Dünyasından Çizimler*, Ankara 1992; M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif-Tevfik Fikret Meselesi ve Müderris Ahmed Naim Bey'in Tevfik Fikret'e Dâir Risalesi*, İstanbul 1992; a.mlf., *Mehmed Akif Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 2000, I-II; a.mlf., *Mehmed Akif Ersoy*, Ankara 2002; a.mlf., *Mehmed Akif: Mısırlı Hayatı ve Kur'an Meâlî*, İstanbul 2003; a.mlf., "Safahat", *TDEA*, VII, 406-410; *Vefatının 60. Yılında Mehmed Akif Sempozyumu Bildirileri* (haz. İnci Enginün), İstanbul 1997; Yaşar Çağbayır, *İstiklâl Marşı'nın Tahlîli*, Ankara 1998; Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şairi Mehmed Akif ve Kur'an Meâlî*, İstanbul 2000; Hayreddin Karan, "Millî Mücadelede Sebülürreşad", *SR*, X/234-250 (1956); XI/251-258 (1957); Mehmet Önder, "İstiklâl Marşı Belgeleri", *Türk Edebiyatı*, sy. 158, İstanbul 1986, s. 34-38; Fazıl Gökçek, "Mehmet Akif'in Resimli Gazete'de Yayımlanan Şiirleri", *Yedi İklim*, sy. 72, İstanbul 1996, s. 26-30; sy. 73 (1996), s. 52-63; M. A. Yekta Saraç, "Mehmet Akif'in Gölgeleleri'nin Araççaya Tercümesi ve İbrahim Sabri Efendi", *İlmî Araştırmalar*, sy. 5, İstanbul 1997, s. 247-248; Fahir İz, "Mehmed 'Akif", *EL* (İng.), VI, 985-986; Abdullah Uçman, "Ersoy, Mehmet Akif", *Yaşamaları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 414-416; "Ersoy Mehmet Akif", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 331-334. Bazı dergilerin Mehmed Akif'e tahsis edilmiş özel sayıları: *Türk Edebiyatı*, sy. 113, İstanbul 1983; sy. 158 (1986); *MK*, sy. 55 (1986); *TK*, sy. 284 (1986); *TDL*, sy. 420 (1986); *TY*, VIII/11 (1987); *Yedi İklim*, sy. 117-118, İstanbul 1999-2000.

M. ORHAN OKAY
M. ERTUĞRUL DÜZDAĞ

Mehmed Âkîf Ersoy hattıyla mevlidden bir bölüm (Mustafa Uzun arşivi)

